

L'exercici físic en el segle XV a través de la crònica del conestable Iranzo

Physical Exercise in the 15th Century Through the Chronicle of Constable Iranzo

GONZALO RAMÍREZ MACÍAS

Facultat de Ciències de l'Educació
Universidad de Sevilla

JUAN CARLOS FERNÁNDEZ TRUÁN

Facultat de l'Esport
Universidad Pablo de Olavide (Sevilla)

Autor per a la correspondència

Gonzalo Ramírez Macías
grm@us.es

Resum

Durant molt temps s'ha comentat que l'edat mitjana era aquell període fosc en què les activitats físiques que no fossin exclusivament d'índole militar no tenien cabuda, pel menyspreu cap a tot allò que no fos formació del cos per posar-ho a disposició dels ideals cavallerescos i religiosos. No obstant això, en el nostre estudi investiguem una crònica del segle xv, *Relación de los hechos del muy magnífico e más virtuoso señor, el señor don Miguel Lucas, muy digno condestable de Castilla*, en la qual es refereixen, de manera detallada, festes i celebracions de caràcter no sols cortesà sinó també popular; d'aquí la seva importància i rellevància històrica, ja que la majoria de textos de l'època se circumscriuen a l'àmbit nobiliari i hi ha escasses referències a les activitats lúdiques del tercer estat.

Paraules clau: història de l'esport, història de l'educació física, jocs i esports

Abstract

Physical Exercise in the 15th Century Through the Chronicle of Constable Iranzo

For a long time it has been thought that the Middle Ages were that dark period in history in which physical activities that were not exclusively for a military purpose had no place, due to the contempt for anything other than training the body for chivalrous and religious ideals. Nevertheless, in our study we have looked at a 15th century chronicle, Relación de los hechos del muy magnífico e más virtuoso señor, el señor don Miguel Lucas, muy digno condestable de Castilla (Deeds of the Constable Don Miguel Lucas de Iranzo), which gives a detailed account of festivals and celebrations that were not only courtly but also popular. Hence its importance and historical relevance, since most of the texts of this time are confined to the nobility, so there are few references to the common people's recreational activities.

Keywords: sport history, physical education history, games and sports

Introducció

En la història de l'educació física i l'esport no tots els períodes històrics s'han estudiat amb la mateixa profunditat, la qual cosa provoca importants buits respecte d'això. Un dels períodes usualment oblidats és l'edat mitjana, titllada sovint de període fosc en què les activitats físiques que no fossin exclusivament d'índole militar o bèl·lic no tenien cabuda, pel menyspreu cap a tot allò que no fos formació del cos per posar-ho a disposició dels ideals cavallerescos i religiosos. Per tant, són necessaris estudis sobre aquest període històric, els quals vagin més enllà del coneixement de les activitats d'índole esportiva que tradicionalment s'esmenten com a pròpies de l'edat mitjana; és a dir, les pròpies del cavaller (tornejos, justes, passos d'armes...).

Per a la realització d'investigacions del període medieval una de les fonts primàries de major vàlua, segons Aróstegui (2001), són les cròniques, ja que poden aportar a l'investigador nombroses dades sobre la forma de vida, costums i activitats de l'època.

Les cròniques medievals, en especial les del segle xv, solen constituir un imaginari literari i social entorn dels cavallers de l'època, personatges principals d'aquests textos, a qui presenten com a adalids de la justícia, l'honor o la veritat. Malgrat les inexactituds històriques que en alguns casos contenen, sempre amb la intenció de vanagloriar al personatge principal, en aquestes cròniques es relaten fets de la vida quotidiana que precisament pel seu caràcter, usualment sense interès dins els grans fets històrics que solen relatar, han

permès obtenir abundant informació sobre els personatges. Dins aquests fets quotidians es troben les activitats físiques de caràcter lúdic i formatiu que practicaven, que seran les que centraran l'interès de la nostra investigació.

El caràcter nobiliari dels principals personatges d'aquestes cròniques només ha permès aprofundir en el coneixement de les pràctiques físiques pròpies de la classe social dirigent; se'ns mostren poques referències sobre les practicades pel poble baix.

En aquest punt rau la importància de la font primària utilitzada en el nostre estudi: *Relación de los hechos del muy magnífico e más virtuoso señor, el señor don Miguel Lucas, muy digno condestable de Castilla*. Aquesta crònica relata la vida de Miguel Lucas des de 1455 fins a 1471, personatge d'extracció humil que va arribar a ostentar un càrrec de gran rellevància en la Cort castellana d'Enric IV. No obstant això va haver de fugir a Jaén a causa d'intrigues palatines, i es compara la forma en què va governar la seva alcaldia a Jaén amb la d'un patrici romà, a la vegada guerrer i mecenes. Així va adoptar una manera de vida cavalleresca, entregat a l'activitat bèl·lica i a les diversions, tant a les de noble rang com a les populars, pròpies de les seves arrels humils (Carceller, 2000).

Per tant, es tracta d'una crònica que, a diferència d'altres del segle xv com la de Joan II o la d'Enric IV, no sols descriu activitats lúdiques pròpies de la noblesa, sinó que a més a més s'introdueix en l'àmbit d'aquelles activitats més pròpies del poble baix, de les quals es tenen escassos estudis en l'actualitat. Diversos historiadors, com Rodríguez (1996) o Ladero (2004), han destacat la prolixitat descriptiva de les festes i pràctiques lúdiques contingudes en aquest text.

A partir de l'argumentació presentada en aquesta introducció, es defineix l'objecte d'estudi d'aquesta investigació com l'anàlisi de l'exercici físic i les activitats físiques de recreació, contingudes en la crònica *Re Relación de los hechos del muy magnífico e más virtuoso señor, el señor don Miguel Lucas, muy digno condestable de Castilla*, per a través d'aquest text poder arribar a conèixer les activitats físiques que durant aquesta època servien de diversió i recreació a cada estament social.

El conestable Iranzo i la seva època

La Península Ibèrica repartia la seva geografia durant el segle xv en cinc regnes: Castella, Aragó, Na-

varra, Portugal i Granada. Els quatre primers eren cristians i havien conformat els seus territoris a partir de la reconquesta, i l'últim d'ells, Granada, era l'últim fortí musulmà.

Durant la primera meitat del segle xv Castella va estar governada per Joan II, que va morir el 1454, i a continuació va pujar al tron el seu fill Enric IV, el qual va ser acollit amb gran goig pels nobles castellans, cansats del llarg i, en molts aspectes, calamitos regnat del seu progenitor (Stanley, 1985). No obstant això, aquest rei es va caracteritzar per la seva desconfiança manifesta cap a l'anomenada Lliga Nobiliària, per la qual cosa va haver de recolzar-se en gentilhomes, o aristòcrates sense títol a qui va ennoblir a canvi dels seus favors. Aquest va ser el cas de Miguel Lucas d'Iranzo, a qui va encimbellar a un dels llocs rectors de l'Estat, concretament el de conestable, sense tenir les mínimes exigències d'edat ni capacitat per al compliment dels deures requerits a càrrec seu (Torral, 1987).

Miguel Lucas, una vegada que aconsegueix destacar en la Cort, es veu involucrat de ple en els enfrontaments polítics entre bàndols nobiliaris que van caracteritzar aquest regnat i que, finalment, el van portar a acceptar l'alcaldia de Jaén i retirar-se de la vida cortesana. En aquesta ciutat va governar de forma autònoma fins que va ser assassinat l'any 1474 (Clare, 1988).

El conestable Iranzo és qualificat pels cronistes de l'època (Valera, Palència i Del Castillo) com a persona de poc esperit, certa covardia i baixa extracció social. Aquest últim aspecte sempre va estar molt present en la seva vida, de manera que mai no va oblidar les seves arrels i es va identificar sempre amb el tercer estat (Giménez, 1984).

Les activitats físiques cavalleresques

En el segle xv arriba al cim un procés que s'origina segles endarrere, en concret en el segle XIII, que és la pèrdua en la pràctica de la raó de ser de la cavalleria i que s'empara en el món cortesà, ple de cerimònies, en un intent de perpetuar una concepció de la vida exhaurida i condemnada a desaparèixer. Es tracta d'una societat resolutament figurativa, escenogràfica i aparental; que té en els grans esdeveniments lúdics un dels principals contextos on es desenvolupava aquest complex conjunt de gestos simbòlics que conformaven la identitat de l'ideal cortesà (Vicente, 2003).

La literatura medieval hispana és rica en regiments de prínceps, tractats de cavalleria o cròniques de personatges nobiliaris. Gràcies a aquests textos, han estat nombrosos els estudis sobre les pràctiques físicolúdiques de la noblesa medieval (Betancor, Santana, & Vilanou, 2001; Domínguez, 1995; Hernández, 2003; Ladero, 2004; Rodríguez, 2003; Salvador, 2004; Vicente, 2003).

La vàlua de la crònica del conestable Iranzo, en relació amb les pràctiques lúdiques cavalleresques, rau en el fet que aquestes activitats són descrites amb gran colorisme, fast i pompa.

En primer lloc cal destacar el *correr monte* com a activitat lúdica de gran rellevància dins la vida cortesana de Jaén. El Conestable va participar en nombroses munteries; en la seva crònica se'n relaten més d'una dotzena, la majoria de caça major. Aquestes munteries eren similars a altres descrites en documents coetanis: cavallers armats amb llances i ocells rapaços, batedors i gossades. No obstant això, hi ha una citació sobre la caça de la llebre molt destacable per com és de diferent respecte a la resta. Es tracta d'una batuda extraordinària, sense l'organització i preparació pròpies d'aquesta activitat, ocorreguda mentre Iranzo viatjava amb la Cort règia per terres de Lleó: "*su alteza corrió una dehesa vedada en que avía munchas, liebres [...] Y el señor condestable ffito tomar algunos bivas y echa]lles cascabeles; [...] porque su altezayla señora reina] oviesen plazer, fazialas s[oltar y] corrienlas por el campo*" (Cuevas, Del Arco, & Del Arco, 2001, pàg. 22).

El caràcter recreatiu que introdueix Iranzo en aquesta pràctica, en capturar algunes llebres i col·locar-los un cascavell per fer-ne més divertida, i també fàcil, la caça posterior, és completament nou en el coneixement que es té en l'actualitat sobre les caceres medievals.

No obstant això, les munteries que més agradaven al Conestable eren les que organitzava el dilluns de Pasqua. Després del copiós sopar amb tots els notables de la ciutat a la Font de la Peña: "*mandava soltar ciertos osos que alli avía mandado levar, e correllos con canes e alanos en somo de las peñas de toda la cuesta de la dicha fuente*" (Cuevas et al., 2001, pàg. 142).

Aquesta munteria fictícia, i curiosament practicada en horari nocturn, tenia un marcat caràcter d'espectacle públic, i era l'única fixa en el calendari festiu de Jaén. A més a més, remet a una pràctica molt comuna entre els nobles castellans del segle xv, la de tenir un corral amb animals, conegut com *animalias* (óssos i porcs sen-

glars principalment, encara que també alguns d'exòtics com ara lleons).

Aquestes *animalias* no sols eren utilitzades per a la munteria; també eren comuns en les corregudes de toros: "*Mandó correr ciertos toros en el alcázar de Bailén. Y al tiempo que se corrieron, mandó soltar un leon muy-grande-que allí, la qual espantó toda la gente que andava corriendo los toros, y andovo a bueltas dellos*" (Cuevas et al., 2001, pàg. 31).

Una característica a destacar de les corregudes de toros de Jaén és que els genets i peons que s'enfrontaven als toros són anomenats sense tractament ni cap deferença, la qual cosa indica que no pertanyien al cercle social més exclusiu de la Cort de Jaén; de fet Iranzo sempre apareix com a espectador. Aquesta característica constitueix una notable diferència respecte a altres cròniques del segle xv (com per exemple *El Victorial*, en el qual Pero Niño apareix *corriendo* toros) i a la noblesa del Segle d'Or.

Al llarg de la crònica ben sovint es troben citacions del tipus "*corriendo toros e jugando cañas e andando a monte, e recibiendo otros muchos servicios e deportes*" (Cuevas et al., 2001, pàg. 15), la qual cosa ens porta a la conclusió que la combinació d'aquestes tres pràctiques lúdiques conformaven un dels cartells festius típics de l'època.

Dues d'aquestes activitats ja han estat descrites; respecte a la tercera, els jocs de canyes, cal destacar que és la que té més referències en la crònica, fins a trenta-sis les citacions específiques sobre ella. La principal raó, que justifica que sigui l'activitat lúdica més habitual, és que el Conestable la considerava essencial per a l'entrenament del cavaller i la va establir com a obligatòria els diumenges i festius.

Iranzo, amb l'objectiu de motivar els seus cavallers, solia honrar amb sumptuosos regals als qui millor ho feien. En la seva crònica trobem que "*cada dia que avían de jugar a las cañas mandava poner de su cámara ciertas joyas; conviene a saber: camisas moriscas e tocas tuneçis e gentiles almaizares*" (Cuevas et al., 2001, pàg. 99-100). Fins i tot existien jutges que valoraven qui era el millor dels participants, i la norma que aquest no pogués guanyar un altre premi fins passats tres diumenges.

Un dels components típics dels jocs de canyes era la teatralitat que els envoltava, inclosa la caracterització dels cavallers (en aquest cas també actors), tot a fi de l'espectacle: "*Se acordaron dozientos caballeros de los más principales y mejor arreados de su casa e de la çibdad de Jahén, la meitad de los quales fueron en*

ábito morisco, de barvas postizas, e los otros cristianos" (Cuevas et al., 2001, pàg. 85).

Encara que el joc de canyes generalment consistia en una batalla entre cavallers, que utilitzaven com a armes adargues i esmolades canyes, en aquesta crònica trobem una variant d'aquesta pràctica, la de llançar les canyes per sobre de la muralla com a exercici de força i precisió: *"depués de aver pasado carrera e echadas por lo alto de las torres munchas cañuelas, su merçed se iba con todos y se ponía enfrente de la puerta del palacio"* (Cuevas et al., 2001, pàg. 144).

Moltes vegades el joc de canyes venia precedit, també per imposició del Conestable com a exercici d'ensinistrament, de carreres a cavall. De fet va incloure entre les seves reformes urbanístiques *"la plaça del Arraval; la qual, así mesmo, mandó a linpiar [...] a fin de ensanchalla, porque aquella es la más principal carrera do van a correr los cavallos"* (Cuevas et al., 2001, p. 101).

Un altre dels jocs eqüestres practicats pels nobles de Jaén era el joc de l'anell; segons Rodríguez (1996), és en aquesta crònica on apareix per primera vegada aquesta activitat en el context peninsular. Igual que ocorria amb els jocs de canyes, al Conestable li agradava que els cavallers es disfressessin o utilitzessin màscares. No obstant això, aquest no és l'aspecte més destacat d'aquest joc, sinó el fet que en totes les ocasions en què apareix descrit, sempre era practicat a la nit; serveixi com a exemple il·lustratiu la citació següent: *"el dicho señor condestable mandó correr la sortija delante de su posada [...], bien a tres oras de la noche, con munchas antorchas e tronpetas e atabales"* (Cuevas et al., 2001, pàg. 37).

Arribats a aquest punt, una vegada descrites un gran nombre de pràctiques lúdiques, majoritàriament pròpies de la noblesa, cal preguntar-se per les activitats típicament cavalleresques durant el període medieval. Ens referim als tornejos, les justes i els passos d'armes. La resposta a aquesta qüestió és que aquesta crònica només posseeix dues citacions sobre tornejos: una sobre justes i una sobre passos d'armes. Aquestes dades indiquen que no van ser activitats gaire populars i només cal destacar la teatralitat que les envoltava. Serveixi com a exemple la imitació que es va fer en una plaça de la ciutat (fins i tot es va construir un pont) del llavors famós pas de Suro de Quiñones sobre el riu Órbigo: *"E fizo fazer un puente que atravesava la dicha plaça, e desafió por su carta todos e qualesquier caballeros e gentiles onbres que por la dicha puente quisiesen pasar"* (Cuevas et al., 2001, pàg. 51).

Les activitats físiques populars

Miguel Lucas era un noble d'origen humil, com d'altres de la "nueva nobleza" creada per Enric IV que, a diferència d'aquests, mai no oblidarà les seves arrels i que s'identificarà sovint amb el tercer estat (Giménez, 1984).

Aquest fet és de gran valor per a aquesta investigació, ja que obre el relat a una sèrie d'activitats lúdiques, les pròpies del poble, de les quals a hores d'ara es tenen escassos coneixements.

De fet, en diverses ocasions, es relaten pràctiques en què nobles i plebeus participen de la mateixa manera, eliminant-se per moments el ferri mur social que separava ambdues classes. Aquest és el cas del tradicional combat d'ous que tenia lloc els Dilluns de Pasqua entre els senyors de la ciutat i els hortolans d'aquesta:

E puesto él en la torre de su posada, con muchos caballeros, e los corredores e ventanas e calles / [84 v.] lleno de gente, vino muncha gente de la parte de la Madalena, con su castillo de madera, como lo solían fazer otros años. E començaron su combate de huevos, unos con otros, el más bravo del mundo. E pasado el combate, e gastados muchos huevos en ello, mandó dar colación a toda la gente (Cuevas et al., 2001, pàg. 105).

La citació anterior descriu el context on es desenvolupava aquesta activitat; la següent és més clarificadora entorn de les característiques pròpies d'aquesta:

Este día, después de comer, mandava traer a palacio un castillo de madera [...] El qual, prestamente, venía desde la Madalena aconpañado de los dichos ortelanos; los quales traían sus paveses e capotes vestidos, e puestos las capillas para el combate, [...]. E venían dando munchas gritos, e faziendo muy grande roído; e los espingarderos faziendo muchos tiros. E venidos con el dicho castillo, pasavánlo la calle adelante fasta en par de la torre. E llegados allí, començábase un combate muy grande de huevos cozidos contra los dichos ortelanos, y ellos contra todos los otros; do se gastavan tres o quatro mil huevos, e durava el combate una ora o dos (Cuevas et al., 2001, pàg. 139-140).

A partir de les citacions anteriors, es pot inferir que es tracta d'un combat en què cada bàndol atacava el contrari llançant-li ous durs. D'una banda estaven els hortolans de la ciutat, abillats amb escuts i capes, i alguns espingarderos que els recolzaven; tots ells tenien com a estructura defensiva una mena de castell de fusta transportable. En l'altre bàndol es trobaven els senyors de

la ciutat que, des de les finestres i balcons del castell, crivellaven amb ous el bàndol contrari.

En finalitzar aquest combat, el qual durava fins a dues hores, tots els allí presents, sense importar la seva condició social, eren invitats a col·lació pel Conestable.

Una altra pràctica habitual, en la qual es difuminaven les diferències marcades per l'estatus social, eren els tornejos de carabasses que tenien lloc el dimarts de Carnestoltes:

Y dado fin al dançar, venían todos los ortelanos de la çibdad con paveses e armaduras de cabeça, e traían muy grandes calabças en las manos. E en la dicha calle fazían un grande torneo, muy bravo, de calabças; dándose con ellas fasta que non quedava ninguna sana. E después del torneo acabado, mandava traer colación para todos los que allí se ayuntavan (Cuevas et al., 2001, pàg. 138).

Aquesta paròdia de torneig, imitació popular dels autèntics tornejos cavallerescos, enfrontava dos bàndols d'hortolans que es copejaven amb carabasses seques, les quals formaven un gran estrèpit en trencar-se contra els escuts i cabassets dels adversaris. Nobles i plebeus hi assistien i després, tal com es relata, eren invitats a col·lació.

La tarda del mateix dia, dimarts de Carnestoltes o de carnaval, es corria l'anell de manera burlesca, imitant el qui era gran enemic del Conestable, el Mestre de Santiago:

E mandó traer allí un loco que se llama[va] maestre de Santiago [...] E luego corrió la sortija que estava uesta, Pero Gómez de Ocaña, su vallertero de maça; e desde la ovo levado tres vezes, vinieron todos los pajes con porras de cuero enbotidas de lana, e por mandado del dicho maestre, diciendo que era su vasallo y él su maestre, diéronle tantos porrazos, que lo ovieran de matar, fasta que lo corrieron de allí (Cuevas et al., 2001, pàg. 95).

Aquesta diversió satírica conformava, junt amb el torneig de carabasses, els grans espectacles d'aquest dia tan assenyalat. Com afirma Rodríguez (1996), la seva importància i repercussió era tal, que arribaven a practicar-se fins i tot en cas de pluja.

A l'últim, en relació amb activitats pròpies del poble, cal destacar que el Conestable, en el seu afany de millorar el poder bèl·lic de la ciutat fronterera que governava, no sols va prendre mesures per a l'entrenament

dels cavallers de Jaén (com per exemple organitzant freqüents jocs de canyes), sinó que va fer el mateix amb els ballesters que tenia en nòmina.

Aquesta tropa era, generalment, gent de baixa estopa sense especialització ni ensinistrament específic. L'arma que utilitzaven era considerada roïna, però molt eficaç, per la qual cosa no hi havia exèrcit que es preés que no tingués almenys una divisió de ballesters.

Amb la finalitat que aquesta soldadesca millorés la seva perícia i deixés de divertir-se en activitats poc lícites, que habitualment acabaven en baralles, el Conestable va ordenar:

Asi mesmo, çerca de los vallerteros, mandó vedar todos los juegos de dados e naipes e otros juegos semejanter; e mandó que fiziesen terreros en çiertos lugares, pegado a los muros, de partes de fuera de la dicha çibdad. E todos los domingos e fiestas mandó que jugasen a la vallesta con cuadrillos. E por les más a ello animar, él mismo iba a jugar munchas vezes con ellos; un dia con unos e otro dia con otros (Cuevas et al., 2001, pàg. 100).

Per tant, partint de les dades descrites en la crònica, Irazo creà zones d'entrenament per als ballesters. Aquests tenien l'obligació d'entrenar-se tots els diumenges i dies de festa, i ell, per donar exemple, solia acostar-se aquests dies a practicar amb ells. Un exemple més de la proximitat que sempre va mostrar Irazo cap al tercer estat.

La dansa i el ball

L'activitat lúdica més comuna en les festes i celebracions, tant cortesanes com populars, descrites en la crònica del conestable Irazo són les danses i els balls. Fins a cinquanta-dues citacions diferents sobre aquestes pràctiques han estat trobades en aquest document, i són les úniques en què la dona participa activament.

Malgrat aquesta gran abundància de citacions, els passos i moviments propis d'aquestes pràctiques no han estat descrits. Una possible raó que justifica la falta de descripció específica d'aquestes activitats pot trobar-se en el fet que aquests balls i danses anaven renovant-se amb una certa assiduitat, tal com indiquen fragments com el següent: *"Y en esto y en muchos bailes de nuevas maneras, pasaron tiempo aquel dia, después de comer fasta ora de nona"* (Cuevas et al., 2001, p. 43).

De les escasses dades específiques, que poden obtenir-se de les nombroses citacions contingudes a la font

documental, destaquen les següents. En primer lloc el fet que el cronista sembla distingir, sobretot en els primers anys de la crònica, entre la dansa, més pròpia de l'estament nobiliari, i el ball, de caràcter més popular.

En segon lloc cal destacar que les danses i balls solien practicar-se després de suculentos i pesats banquets, possiblement amb els objectius d'ajudar en el procés digestiu i d'evitar el sopor postprandial. Així, es troben ben sovint citacions com la següent: “*Depués que ovieron comido e las mesas fueron levantadas, los ministros las duçainas tocando, el dicho señor condestable con la señora condesa a dançar se levantó*” (Cuevas et al., 2001, pàg. 114).

En tercer i últim lloc, cal subratllar que moltes vegades se cita, al costat dels balls i danses, el desenvolupament dels *cosautes*: “*E ya del todo el día pasado e la noche venida e grant parte della pasada en bailar e dançar e cosautes*” (Cuevas et al., 2001, pàg. 43). El significat d'aquest terme ha estat estudiat amb anterioritat per diversos autors, i la teoria més acceptada és la defensada per Aubrun (1942), el qual afirma que es tracta d'algun joc cortès o dansa cantada d'origen estranger, on els participants, canviant sense parar de lloc, canten per torns un cuplet, potser improvisat, com a resposta al precedent i punt de partida del següent.

Els jocs de nens

Als nens i nenes de la baixa edat mitjana, segons García (1998), els adults els van dispensar, en general, un tracte carregat de l'ambivalència que sentien cap a ells. D'una banda eren apreciats perquè asseguraven la descendència i eren una assegurança per a la vellesa. No obstant això, d'altra banda, eren vistos com a éssers inútils, indignes de confiança, mentiders, fonts de preocupació i treball per als majors. Per tant se'ls valorava pel que podien arribar a ser i no simplement pel que eren, proporcionaven o feien.

Aquesta situació explica les escasses referències que es tenen en l'actualitat sobre els jocs dels nens i nenes medievals. No obstant això, a diferència d'altres textos coetanis, i fent una vegada més ostentació de la seva vàlua com a font d'investigació, la crònica del conestable Iranzo esmenta diversos jocs propis de la infància.

El context en què es descriuen aquests jocs és el diumenge de Pasqua de Resurrecció de l'any 1470, dia en què es va procedir a renovar les fites que dividien els termes d'Andújar i Jaén. El Conestable, acompanyat del

seu seguici i de diversos nens, es va reunir amb els representants de l'altra ciutat, els quals també comptaven amb diversos nens. La finalitat que es perseguia amb l'assistència dels nens era la de deixar constància per al futur del que allí s'acordés.

En algunes de les noves fites de divisió, els nens van fer algun tipus d'activitat, algunes de les quals formaven part dels jocs infantils que tradicionalment practicaven. A continuació es presenta una selecció de fragments que sintetitza aquestes pràctiques:

Y porque quedase memoria y en los tiempos advenideros sobre los dichos términos non oviese debate nin dubda ninguna, el dicho señor condestable, estando a cavallo, echó una lança que tenia en la mano en el dicho pozuolo [...] e luego, todos los moços e niños que estaban a derredor del dicho pozo, tomando el agua dél con las manos, se mojaron unos a otros un rato [...], jugaron un grande rato en derredor del dicho mojón un juego que dizían do las yeguas en el prado; y desde ovieron jugado, diéronse a puñadas fasta que el dicho señor condestable los mandó despartir [...] E por memoria, los dichos moços e mochachos mataron un carnero a cañaverazos, con cañas agudas; e le cortaron la cabeça la qual fue soterrada en medio del dicho mojón [...] Y depués que el dicho toro fue allí corrido por la gente de pie e muchos moços e niños que allí fueron ayuntados (Cuevas et al., 2001, pàg. 348-353).

De les activitats descrites, dues destaquen com a típics jocs infantils. En primer lloc tirar-se aigua d'un pou els uns als altres, joc que, segons es dedueix de la crònica, era habitual entre els nens de Jaén.

En segon lloc hi havia l'anomenat *yeguas en el prado*, del qual no apareix cap explicació o caracterització en la crònica. L'única referència trobada respecte d'això és en *Días Geniales o Lúdricos*, de Caro (1626, edició de Etienvre, pàg. 161), que descriu un joc propi de nenes que denomina *¿A dó las yeguas?* En aquest joc les nenes en rotllana giren al so d'una cançó i una d'elles, que es troba fora de la rotllana, intenta agafar-se a algú d'aquesta. Per la seva banda, les de la rotllana intenten de no ser agafades.

Conclusions

La investigació feta sobre la “*Relación de los hechos del muy magnífico e más virtuoso señor, el señor don Miguel Lucas, muy digno condestable de Castilla*” ha posat de manifest l'excepcional vàlua d'aquesta crònica

del segle xv, la qual es diferencia d'altres coetànies en dos aspectes fonamentals: l'atenció que presta a festes i celebracions, i la descripció detallada que fa de les pràctiques físiques de caràcter lúdic, tant de la noblesa com del poble baix.

Miguel Lucas va promocionar de forma exagerada espectacles públics variats, com jocs de canyes, d'anell, combats d'ous... Tot això amb dues finalitats fonamentals: la preparació per a la guerra, quelcom lògic sent Jaén una ciutat fronterera i el control de la plebs, a partir de les freqüents distraccions amb què se'ls entretenia. Respecte d'això, cal destacar que moltes d'aquestes activitats tenien un gran nombre d'espectadors, per la qual cosa el muntatge de grades era quelcom habitual en les diferents places de la ciutat de Jaén.

En relació amb les pràctiques lúdiques nobiliàries, cal destacar les pròpies de la cavalleria, en les quals es tenia una exagerada preocupació pels elements estètics d'aquestes. De tal forma que contínuament s'introduïen elements artificiosos en el desenvolupament de tornejos, jocs de canyes... que cercaven acréixer el prestigi dels cavallers participants en aquests combats. Aquesta característica situa aquesta crònica en el mateix pla d'altres textos de l'època, en els quals es defensava a ultrança un ideal cavalleresc els principis definitoris del qual estaven en clara decadència, però que constituïen la base idiosincràtica de la noblesa.

Com afirma Giménez (1984), aquests exercicis bèl·lics ja han perdut en el segle xv la seva primera finalitat, per quedar convertits en meres exhibicions o espectacles. Durant els segles xii al xiv aquests exercicis formaven part de l'entrenament del cavaller en època d'inactivitat guerrera; no obstant això, en els segles xv i xvi es converteixen en mers jocs, molt pròxims al que és l'esport en l'actualitat.

Per tot això, malgrat la imatge que tractaven d'imposar cròniques i textos de l'època, l'ideal cavalleresc agonitzava; prova d'això són les imitacions burlesques que el poble feia d'activitats típicament cavalleresques, com per exemple el torneig de carabasses. Els nobles estaven començant a aburgesar-se; ara era la Cort, amb els seus refinats modals i protocols, l'àmbit on transcorrien les seves batalles pel poder.

Finalment cal indicar que nombrosos autors, com Hernández (2003) i Salvador (2004), han defensat que en la baixa edat mitjana, i igual que va passar en la resta de països del nostre entorn, les activitats lúdi-

ques més importants eren les pròpies de la noblesa. Sense entrar a discutir l'afirmació anterior, els resultats d'aquesta investigació posen de manifest que, si bé la noblesa tenia un ampli repertori d'activitats lúdiques, el poble baix també comptava amb una nodrida quantitat d'activitats físiques per a la seva diversió. Afortunadament l'origen humil d'Iranzo i els seus freqüents acostaments al tercer estat han permès conèixer a través de la seva crònica aquestes activitats populars, sobre les quals es tenien escasses o nul·les referències prèvies.

Referències

- Arostegui, J. (2001). *La investigación histórica: Teoría y Método*. Barcelona: Crítica.
- Aubrun, C. (1942). La crònica de Miguel Lucas de Iranzo. Algunas lucas sobre la génesis del teatro en España. *Anales de la facultad de letras de Burdeos. Boletín hispánico* (44), 40-60.
- Betancor, M. A., Santana, G., & Vilanou, H. C. (2001). *De espectaculis. Ayer y hoy del espectáculo deportivo*. Madrid: Universidad de las Palmas de Gran Canaria.
- Carceller, M.ª P. (2000). El ascenso político de Miguel Lucas de Iranzo. Ennoblecimiento y caballería al servicio de la monarquía. *Boletín del Instituto de Estudios Giennenses* (176), 11-30.
- Caro, R. (1626). *Días geniales o lúdricos*. A J. P. Etienvre (Ed.) (1978). Madrid: Espasa-Calpe.
- Clare, L. (1988). El condestable, la música y el poder. *Anales de la facultad de letras de Burdeos. Boletín hispánico* (90), 27-57.
- Cuevas, J., Del Arco, J., & Del Arco, J. (2001). *Relación de los hechos del muy magnífico e más virtuoso señor, el señor don Miguel Lucas, muy digno condestable de Castilla*. Jaén: Universidad de Jaén i Ayuntamiento de Jaén.
- Domínguez, J. L. (1995). *Reflexiones acerca de la evolución del hecho deportivo*. Zarautz: Servicio editorial de la Universidad del País Vasco.
- García, M.ª C. (1998). Elementos para una historia de la infancia y de la juventud a finales de la Edad Media. A J. de la Iglesia (Coord.), *La vida cotidiana en la Edad Media. VII Semana de Estudios Medievales: Nájera, del 4 al 8 de agosto de 1997* (pàg. 223-252). Logroño: Instituto de Estudios Riojanos.
- Giménez, A. (1984). Ceremonia y juegos de sociedad en la Corte del condestable Miguel Lucas de Iranzo. *Boletín del Instituto de Estudios Giennenses* (120), 84-103.
- Hernández, M. (2003). *Antropología del deporte en España*. Madrid: Librerías deportivas Esteban Sanz S. L.
- Ladero, M. A. (2004). *Las fiestas en la cultura medieval*. Barcelona: Areté.
- Rodríguez, J. (1996). *La vida en la ciudad de Jaén en tiempos del condestable Iranzo*. Jaén: Ayuntamiento de Jaén. Servicio de Publicaciones.
- Salvador, J. L. (2004). *El deporte en occidente. Historia, cultura y política*. Madrid: Ediciones Cátedra.
- Stanley, G. (1985). *La España medieval*. Madrid: Playor.
- Toral, E. (1987). Jaén y el condestable Miguel Lucas de Iranzo. *Boletín del Instituto de Estudios Giennenses* (123), 13-112.
- Vicente, M. (2003). La representación del cos a la cort imaginada d'Alfons X “El Savi”. Educació corporal i legitimació de l'excel·lència a la Segona Partida. *Apunts. Educació Física i Esports* (73), 6-18.